

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՌՈՄ

(ԺԷ ԴԱՐ)

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1988, ք. 1-4, էջ 64-99)

ԹԱԴԷՈՍ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆԻ ՏՊԱԾ ԽՈՐՀՐԳԱՏԵՏՐԸ

Տէր Թադէոս Համադապեանի մատին կենսադրական նորութիւններ չէ որ պիտի ներկայացնեմք, այլ մանրամասնութիւն մը իր կատարած մէկ հրատարակութեան, որ աղմուկ հանած է ԺԷ. դարու աւարտին:

Կենսագրական տուեալներ

Լիւթոնոյի Հայոց հովիւը, Դոմինիկեան վարդէ Սերասեան կնաբ, 11 Ապրիլ 1670ին կը գրէ Փլորենտինոյ Առաքելական Նուիրակին, որմէ կախումնաւոր էր, իմացնելով իր առաքելական վատաւը եւ յաջողութիւնները, ըսելով թէ քաղաքին մէջ Հայոց թիւը 32 է, որոնցմէ չորսը դեռ նոր վատարած են կաթողիկէ դաւանութիւն: Այս թիւին մէջ էր Տէր Թադէոսի անունը, որու համար իսկոյն կ'աւելցնէ. «... Տէր Թադէոս, որու հետ խոհեմութեամբ վը վարտէի, տարակուսելով թէ մի՛ յանկարծ այս քայլը առնէ ի շահ իր ունեցած վէճին, որպէսզի դատը փոխադրուի եկեղեցական ատեան...: Երբ իմացայ թէ դատը իրարէս եկեղեցական ատեան անցած է արդէն, որու կը փափաքէր, այն ատեն միայն վատարել տուի հաւատքի դաւանութիւնը»¹:

Փլորենտինոյ Առաքելական Նուիրակը նոյն այս լուրը իր բոլոր ընդարձակութեամբ կը հաղորդէ ՀՍ.ի Ժողովին, 1 Սեպտ. 1670 թուակիր նամակով, տալով քսան հայերու անուններ՝ որոնք կատա-

1. SOCG, vol. 423, fol. 147.

րած են հաւատքի դաւանութիւն՝ տասը ամսուան ընթացքին (30 Դեկտ. 1669 – 20 Օգոստ. 1670), բան մը՝ որ յայտ Հռոմի կը մատնանշէ Կնաբի արդիւնքները: Տրուած ցանկին մէջ երկրորդ անունը հետեւեալն է. «10 Յունուար 1670. Թաղէոս քահանայ, որդի Սարգիսի, շուրջ 30 տարեկան»²: Յիշուած Տէր Թաղէոսը Համադասպեանն է, որու հօր անունը Սարգիս՝ կը յիշուի նաեւ էքսի դատարանի 22 Նոյեմբ. 1678ի վճիռին մէջ «Ter Thadée de Sarguis arménien»³: Նուիրակին նամակը կը ղեկուցուի ՀՍ.ի 15 Սեպտ. 1670ի նիստին, եւ կ'որոշուի քաջալերական տողեր գրել թէ՛ Նուիրակին եւ թէ՛ Կնաբի⁴:

Այս տուեալներէն կրնանք հղրակացնել թէ 1669–1670 տարիներու մերձակայ Թուականներուն Տէր Թաղէոս Լիվոռնոյ էր, իսկ 1672ի Յուլիս–Օգոստոս ամիսներուն, Կրք Ոսկան Վրդ. Երեւանցի Լիվոռնոյէն Մարսիլիա կ'անցնի, Թաղէոս հետն է, ձեռնարկելու տպագրական գործին:

Նախորդ էջերուն մէջ տեսանք թէ Տէր Թաղէոս եւ Սողոմոն Լեւոնեան 1780ին Պոլիս կը գտնուին, Յակոբ Դ. Կաթողիկոսին մահուան սնարին: Սողոմոն 1681–1682 տարիներուն Վենետիկ–Լիվոռնոյ է, ուսկից կ'անցնի Փարիզ, եւ տարի մը յետոյ կը վախճանի, իսկ Տէր Թաղէոս Պոլսոյ մէջ, Մարսիլիա տպուած (1673–9) Ատեան Ժամագրքին մէջ սրբադրութիւններ ներմուծելով՝ կը ծախէ: Տէր Թաղէոս, վաճառական մարդ, Ատեան Ժամագրքի ոգիսականէն դաս առած ու հրահանգուած՝ կը ձեռնարկէ նոր գործի. մարդկային խոհեմութիւնն ու հնարամտութիւնը գործածելով՝ Վենետիկի մէջ կը տպէ ինքնուրուագատիւր ու ճաշոց, որոնք իրեն համար եղած են անտարակոյս եկամուտի աղբիւրներ:

ԴԺՐՈՒՄԻՆԵՐ ԽՈՐԻՐԴԱՏԵՍՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ

Տէր Թաղէոսի Վենետիկի մէջ տպած ինքնուրուագատիւրին Թուականն է 1686, մինչ ճաշոցին տպագրութիւնը սկսած է նոյն տարին եւ երկարած մինչեւ 1688, որու աւարտին Տէր Թաղէոս տպածներէն մաս մը առնելով՝ անձամբ տարած է Արեւելք, ծախելու համար: 3 Օգոստոս 1689ին, Սպահանի նոր անուանուած լատին եպիսկոպոսը, Պիտու, կը գրէ Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին, տարով հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Ներկայ նամակով կու դամ իմացնելու Ձեզի՝ թէ Սպահան գտնուած շրջանիս հասու եղայ թէ քաղաքիդ մէջ հաստատուած է հայ հերձուածողական տպարան մը, հայ քահանայի մը ձեռ-

2. SOCG, vol. 424, fol. 57.

3. SOCG, vol. 476, fol. 66+69.

4. Acta, vol. 39, fol. 178, n. 21.

Պատասխանատուներու փնտռտուք

Որոհորդատեորի տպագրութեան տարին, 1686ին, Վենետիկի Կը դտնուէր Տէր Յովհաննէս Հոլով, որու կը դիմէ ՀՍ.ի Զիբոյ Գարտուղարը, ու կը ստանայ Հոլովի պատասխանը, գրուած 16 Սեպտ. 1690ին. «Սկիզբն է վեր, երբ իմացայ թէ Տէր Թադէոս կ'ուղէ տպել Փլորենտիոյ ժողովէն դատապարտուած եւ չարագորուած Որոհորդատեորը՝ հակառակեցայ, դիմեցի տեղւոյս գրաքննիչին, խտալեբէնի Թարգմանելով գրքին սխալները: Տպագրուած գիրքերը տարածուեցան՝ ոչ թէ Եւրոպա՝ այլ Արեւելք, այնքան որ ես չյաջողեցայ օրինակ մ'իսկ ձեռք բերել: Ներկայիս, քանի մը օրինակ կը պահուին Տէր Թադէոսի գործակալին Ահարոնի մօտ: Եթէ ես Հռոմէն ասացած ըլլայի վսեմաշուք Կարդինալներու հրահանգը, որոնց պարտականութիւնն է հսկել նման հարցերու վրայ, ձեզ կը վստահացնեմ՝ թէ Աստուծոյ օգնութեամբ խորտակած կ'ըլլայի հերձուածը»⁸:

Հռոմէն դիտորդութիւն կը հասնի նաեւ Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին, բացատրութիւն պահանջելով եղած պատահարին: 6 Ապրիլ 1691ին կը պատասխանէ Նուիրակը գրելով, թէ հաղիւ ստացած Բաբելոնի Եպիսկոպոս Պիտուի գանգատը նկատմամբ Որոհորդատեորին՝ «որ լեցուն է վարդապետական սխալներով եւ վնասներ պատճառած Պարսկաստան, ուր տարածուած է Տէր Թադէոսի ձեռքով, քննեցի հարցը եւ տեսայ թէ Որոհորդատեորը տպուած է Հաւատաքննիչին հրամանով, որ իր վարդին վստահացած է Յովհաննէս Յակոբի (իմա՝ Հոլովի) վկայութեան: Սակայն Յովհաննէս կը մերժէ նման վկայութիւն տուած ըլլալ փոքր Որոհորդատեորին, այլ վկայած է միայն մեծին (իմա՝ Ճաշոցին), ուր չկան սխալներ: Ապա Նուիրակը կը յայտնէ իր վատկածը Յովհաննէս Հոլովի անկեղծութեան վրայ, եւ թէ 200 օրինակ Որոհորդատեորէն, որոնք մնացած են Ահարոն վաճառականի մը մօտ՝ բռնագրաւուած են»⁹:

Ներկայ դալթակողութեան պատասխանատու գգարով, Նուիրակը դարձեալ կը գրէ ՀՍ.ի ժողովին՝ 19 Մայիսին (1691). «Յովհաննէսի (Հոլով) եւ Հաւատաքննիչներու խօսքերը հակառակ են իրարու. ձեզ կը վստահացնեմ թէ Տէր Թադէոսի գործակալ Ահարոնի մօտ գտնուած Որոհորդատեորները բռնագրաւուած են», ու կը խոստանայ գտնէ օրինակ մը ձեռք բերել ու լրկել Հռոմ¹⁰: Երբ ՀՍ.ի Գարտուղարը, Զիբոյ, կը տպահանայ թէ՛ այս հարցին մէջ յանցաւորը պիտի պատժուի, Նուիրակը կը պատասխանէ 7 Յուլիսին. «Յովհաննէս կ'ըսէ թէ ինք վկայութիւն եւ ստորագրութիւն չէ տուած Հաւատա-

8. SOCG, vol. 509, fol. 297.

9. SOCG, vol. 509, fol. 276+291.

10. SC Armeni, vol. 4, fol. 136.

քննիչներուն, և և թէ ամբողջ յանցանքը իր ծանրանայ Մէրտինի Ե-պիսկոպոսին վրայ (իմա՝ Տիմոթէոս Գանուակ), որ նոյն օրերուն ատէպ Վենետիկ կու գար՝ առանց երբեք իրեն հանդիպելու»¹¹ :

Նոյն այդ օրերուն Յովհաննէս Հոլով այս հարցին մասին կը գրէ Հռոմ իր մտերիմին, Տէր Բարսեղի: Նամակին թուականն է 5 Մայիս 1691, ու ՀՍ.ի դիւանին մէջ կայ անոր միայն լատինեղէն թարգմանութիւնը, կատարուած Տէր Բարսեղի գրիչով, հաւանաբար առ ի ծանօթութիւն ՀՍ.ի Ժողովին: Յովհաննէս կը գրէ. «Անցեալին Արեւելէն միսիոնարներ գրած են ՀՍ.ի Ժողովի Գարտուղարին, և նա իր վարդին Վենետիկի Նուիրակին, թէ Վենետիկ տպագրուած խորհրդատետրը արգելք է ներկրեցոյ միութեան: Նուիրակը երբ հարցուցած է քաղաքի հաւատաւորներէն թէ ի՞նչպէս հրաման տրուած է տպելու նման գիրք, պատասխան տուցած է թէ իմ վկայութեան վրայ վատահացած՝ ստորագրած է գիրքին տպագրութեան: Նուիրակը երբ ինծի հարցուց, աս պատասխանեցի ճշմարտութիւնը, լսելով թէ նման գիրք ո՛չ սրբագրած եմ և ո՛չ տպագրութեան վկայութիւն տուած եմ: Իրականութիւնը այն է որ դրանք ի՛նչ վատահացած Ասորի Տիմոթէոս Եպիսկոպոսի խօսքերուն՝ ստորագրած է: Նուիրակին ըսի թէ ես ատենին հակառակեցայ Տէր Թադէոսի, բայց նա հեղինակութեան ճամբով զիս լռեցուց: Իմ այս արարքիս համար՝ քաղաքի Հայերը կ'ուզէին զիս ողջ ուտել, իսկ քեզի օրինակ մը զրկած ըլլալու համար՝ զիս նկատեցին մատնիչ: Դիմեցի Նուիրակին՝ որպէսզի միջամտէ և Հայերը դադրին զիս հարածելէ. բայց նա հակառակեցաւ ինծի, լսելով թէ գիրքին տպագրութեան վկայութիւն տուողը աս եմ, ու ցոյց տուաւ քիմ ստորագրութիւնս՝ թէ իր վկայեմ տուողը աս եմ, ու ցոյց տուաւ քիմ ստորագրութիւնս...: Ես հոս երկու կողմէն կը հալածուիմ. Հաւատաւորները վրաս թողուց պատասխանատուութիւնը, Հայերը զիս մատնիչ կը նկատեն իրենց ծէսին, Նուիրակը աւելի կարեւորութիւն մատնիչ կը նկատեն իրենց ծէսին, Նուիրակը աւելի կարեւորութիւն կու տայ քննիչին քան ինծի. բայց ճշմարտութիւնը պիտի յարթէ»¹² :

Այս նամակով յայտնի վճռաւոր որ Թադէոս եղջ հնարք մը մտածած է իր ծրագրին մէջ յաջողելու համար: Անկարելի է որ Թադէոս խորհրդատետրին համար դիմած ըլլայ Ասորի Տիմոթէոս Եպ.ին, որ նոյն շրջանին կը բնակէր Պատմի, և իրարպէս քննիչը վտահայտեցած անոր վկայութեան՝ թոյլ տուած ըլլայ որ խորհրդատետրը տրագրուի: Յովհաննէս Հոլով վկայած է միայն ճաշոցի տպագրութեան, այնպէս որ Առաքելական Նուիրակը չի թիմելով՝ կը համարի թէ այս վկայութիւնը տրուած է խորհրդատետրին, և որով կը հակառակի Յովհաննէս Հոլովի, վարծելով զինքը կեղծաւոր: Իսկ քա-

11. SC Armeni, vol. 4, fol. 144.

12. SC Armeni, vol. 4, fol. 132.

ղաքին աղբայրենները, դիտակից թէ՛ տպուած խորհրդատեսները հայ աւանդութեան եւ հողին համաձայն է՝ հակառակութիւն ցոյց կու տան Յովհաննէսի, որ սրբազրութեան մասին իլը մտածէր:

Տէր Բարսեղի տուած լուսաբանութիւնները

Այս հարցին նկատմամբ ՀՍ.ի Ժողովը չէր կրնար չհարցնել կարծիքը իր պաշտօնական թարգմանիչին եւ խորհրդականին, այն է Տէր Բարսեղի, որ չ'ուշանար դրել լատիններէն մենագրութիւն մը, 19 Մայիս 1691ին, հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Թաղէոս ամուսնացած քահանան, Գասպար Սահրատի օժանդակութեամբ, Վենետիկի մէջ տպել տուաւ շատ մը դիրքեր, որոնց մէջ նստել Ճաշոցը, ուր կան ընթերցողածներ, աղօթքներ, Սաղմոսներ, քարոզներ, բայց ո'չ խորհրդատեսներ: Թէ՛ ի՞նչ նպատակի համար տպուեցաւ Ճաշոցը. յայտնի չէ, որովհետեւ Հայերը, կաթողիկէ Վատ հերձուածող, դարերով կը գործածէին Աստուածաշունչը, որ նոր տպագրուեցաւ Ամսդերտամ:

«Արդեօք Ճաշոցը կը պարունակէ՞ մոլորութիւններ: Զանազանելով կը պատասխանեմ՝ ո'չ. այսինքն բացայայտ հերետիկոսութիւններ չկան, իսկ լուրեայն՝ շատ: Այնու որ Աստուածաշունչը դէ՛ թարգմանուած է, եւ Ճաշոցը մեծ մասամբ Աստուածաշունչէն է, ուստի...: Ճաշոցը կը հետեւի Տօնացոյցին, եւ որովհետեւ Տօնացոյցը չէ սրբազրուած, ուստի...: Լուրեայն սխալներ, որոնք դարեւրու ընթացքին քալած են եւ որոնց պէտք է հանդուրժել, մինչեւ որ Աստուծոյ օգնութեամբ կատարուի սրբազրութիւնը Աստուածաշունչին, Ժամագիրքին, Տօնացոյցին:

«Ժամանակին ինծի յանձնուեցաւ Աստուածաշունչը եւ ասմէն դիրքէ հաւաքեցի սխալներ եւ ցոյց տուի Կարդինալին, որ նոյն Ժամանակ պատասխանատու էր այս գործին. բայց նա ինծի ըսաւ. Ով ինձ դժ Բարսեղ, թէ՛ գործը եւ թէ՛ ձէթը կորսնցուցիր: Նոյնը ըրի նաեւ Ճաշոցին, Տօնացոյցին, ու ձեռագիրներս ցարդ կը մնան ՀՍ.ի դիւանը: Մենաւորները տեսնելով գործին ընդարձակութիւնը, որ կարօտ է երկար Ժամանակի, դրամի, դիտուն անձերու՝ որոնք դիտնան հայերէն ու լատիններէն, ու տեսնելով հանդերձ որ ամբողջ հայ աղղը հերձուածող է, բացի սակաւ անձերէ, ցարդ ոչինչ ըրաւ այդքի՛ ձէթն ալ չկորսնցնելու համար, ու մտածեց ընել այն ինչ որ կարելւոր էր հերձուածողներու դարձին համար, ու վերահրատարակեց Կալանոսի երեք հատորները:

«Մենք խնդեցինք որ տպագրուին հետեւեալ դիրքերը. 1. Հաւատոյ դաւանութիւն, որ թէ՛ եւ նախապէս տպուած էր, բայց հայերէն բնագիրը սխալներով լեցուն էր. 2. Քրիստոնէական վարդապետութիւն. 3. Հոգեւոր գիրքեր. 4. Քերականութիւն, որպէսզի լատին-

ները հայերէն սորվելով՝ հայերը դարձի բերեն. 5. Քերականութիւն, որպէսզի հայերը լատինեոէն սորվելով՝ հասնին ճշմարտութեան. 6. Հայերէն քերականութիւն, որպէսզի հայերը իրենց լեզուն սորվելով տեսնեն իրենց գործածած գիրքերուն մէջ պարունակուած մոլորութիւնները:

«Եւ հուսկ կարգը եկաւ խորհրդատետերին, ինչ որ սրբագրուելով տպուեցաւ: Այս խորհրդատետերին մէջ կան միայն պատարագիչ քահանային մասերը. կը պահին Սարկաւագի ու Դպիրի բաժինները: Մեծաւորները տեսան թէ պատարագի համար դեռ կարեւոր են գիրքեր՝ Սարկաւագներու և Դպիրներու համար, այն է՝ Շարականոց, Նոր Կտակարանի ընթերցուածներ ու Աւետարան: Ուղեցին այս բոլորը սրբագրուած տպել. բայց որովհետեւ անկարելի բան էր տպեցին ինչ որ կարեւոր եւ կարելի էր, այն է՝ խորհրդատետը, որ փոքր էր ծաւալով, իսկ Ժամագրքի եւ Շարականոցի՝ միայն սրբագրելի տողերը: Ինծի համաձայն Ս. Ժողովը իր դերը լաւ կատարեց...:

«Տէր Թադէոսի Վենետիկի մէջ տպած խորհրդատետն ալ կը պարունակէ միայն պատարագիչ քահանային մասերը, առանց Սարկաւագի քարոզներուն. չունի նաեւ միւս եկեղեցական գիրքերու արբանակները կամ անոնց մասին որեւէ ակնարկ: Զաւոյց տպագրուած ժամանակ՝ Տէր Յովհաննէս հետամուտ եղած է որ սրբագրուած տպուի, սակայն հեղինակութիւնը միջամտած է, հայերը հաւաքական չեն իրեն՝ որպէսզի արդէն չըլլայ իրենց վաճառականութեան: Իսկ ես տեսնելով այս անկարելիութիւնը՝ ոչինչ հաղորդեցի ՀՍ.ի Քարտուղարին, որովհետեւ անոնք պիտի շարունակէին տպել: Վենետիկի համար ոչ ոք իրենց միջամուխ ըլլալ, որովհետեւ քաղաքական հեղինակութիւնը թիկունք կը կանգնէր, պաշտպանելով ազատ տպագրութիւնը՝ ի նպաստ վաճառականութեան: Իսկ Վենետիկի Հայերուն՝ ո՛չ մէկ իրապով կարելի է օգնել, քանի անոնք իրենք չիրենք կաթողիկոսի կը խոստովանին, և երբ ուզենք որեւէ սրբագրութիւն կատարել՝ ահաւոր կերպով կը դիմադրեն, լռելով թէ իրենք կաթողիկոսն են: Այս կացութեան ի տես՝ ես յուսահատած եմ եւ ոչինչ կը հաղորդեմ Ս. Աթոռին»¹³:

Լուսաբանութիւններ եւ յստակումներ

Մինչ այս, Վենետիկի Նուիրակը, 30 Ապրիլ 1691 թուակիր համառօտ երկտողով՝ ՀՍ.ի Ժողովին կը ղրկէ Վենետիկի Մեքափուտարանին 28 Ապրիլ 1691 թուակիր Յայտարարութեան օրինակը, ուղ-

դուած Նուիրակին. «Տէր Թադէոսի դործակատար Ահարոնի ձեռքէն գրաւեցինք խորհրդատետրի 200 օրինակները աւ աղղարարեցինք իրեն: Ահարոն ըսաւ թէ քովը միայն 200 օրինակ կայ, իսկ մնացածները Տէր Թադէոս չէ տարածած հոս ու հոն, այլ 21 ամիս առաջ, (իմա՛ Եռնիս-Յուլիս 1689) անձամբ տարած է Զմիւռնիա, նպատակ ունենալով կրկին դառնալ Վենետիկ: 200 գրաւուած օրինակները, տպագրուած Պատովայի հեղինակութեան թոյլատուութեամբ եւ Վենետիկի հաւատաւորներէն ստորագրութեամբ՝ մեծադոյն խնամքով սրտի պահպանուի մեր մօտ»¹⁴:

Նուիրակը Հռոմ կը դրկէ նաեւ հաւատաւորիչ Giovanni-Tomaso Rovettaի 26 Մայիս 1691 թուակիր Յայտարարութիւնը՝ որ կ'ըսէ. «Վեց տարի առաջ Տէր Թադէոս ինծի բերաւ խորհրդատետրը, տպագրութեան հրաման խնդրելու: Ես հայեթն չգիտնալով՝ տուի Տէր Յովհաննէս Յակոբի, ու երբ իրմէ իմացայ թէ հոն կան կէտեր հակառակ վարժողիկէ վարդապետութեան՝ մերժեցի տպելու հրամանը: Տէր Թադէոս ինծի ըսաւ. Տէր Յովհաննէս հակառակութեան մղուած անհամաձայն է ինծի, որովհետեւ ինծմէ կը պահանջէ շահիս կէսը: Եւ որովհետեւ նոյն օրերուն կար Մէրտինի Եպիսկոպոսը Տիմոթէոս Գառնուկ (Timoteo Agnellini) եւ հայերէն գիտէր, իրեն յանձնեցի: Նա տուաւ գրաւոր վկայութիւն, որ հոս իր ներփակեմ. ես վստահացած այս վկայութեան՝ տուի տպագրութեան հրաման: Բայց թէ խաբուեցայ Տիմոթէոս Եպիսկոպոսէն, եւ կամ ինք խաբուեցաւ, եւ կամ տպագրութեան ընթացքին նոր սրբագրութիւններ ներս մըտան՝ կը խոստովանեմ անդիտութիւնս: Այդ օրէն սկսեալ՝ չգիտցած բեղուն մասին գրքի տպագրութիւն իր մերժեմ»¹⁵:

Նոյն այս փաստաթուղթին մօտ կը գտնենք Տիմոթէոս Եպս.ի տուած անթուական վկայականին օրինակը՝ որ կ'ըսէ. «Կը վկայեմ թէ ուղարկութեամբ կարդացի հայերէն Աստուածաշունչը, տպուած Ամսդերտամ 1666ին, որ իր սկսի էջ 1էն մինչեւ էջ 628, եւ ապա էջ 1էն մինչեւ 808, ներառեալ Հին եւ Նոր Կտակարան: Կարդացի նաեւ հայերէն ձեռագիր խորհրդատետր մը, 12 թերթ (dodici fogli), եւ ոչինչ գտայ հակառակ կաթողիկէ հռոմէական հաւատքին, եւ որով իր ստորագրեմ Timotheo Agnellini, Arcivescovo di Mardyn»¹⁶:

14. SOCG, vol. 509, fol. 278-279.

15. SOCG, vol. 509, fol. 280.

16. SC Armeni, vol. 4, fol. 155. Տիմոթէոս Եպս. Գառնուկ բացի ծանօթ Թուրք սիրոյ եւ Միաբանութեան գիրքէն, 1690ին Պատուայի իր անհատական տպարանին մէջ տպած է Պարսէզ հոգեւոր աղօթագիրքը, 7,5+11,5 սմ. մեծութեամբ, եւ ունի 182 էջ:

ՀՄ.ի գլխաւորին մէջ կայ անթուական աղերսագիր մը, գրուած Տիմոթէոս Եպս. Գառնուկէ: Աղերսագիրը գրուած է խաւերէն, ու իր սկսի այս խօս-

Բոլոր ախ փատտաթուղթերը նիւթ կ'ըլլան ՀՍ.ի 3 Սեպտ. 1691ի նիստին, ուր Քարտուղարին փոքմէ համառօտ մը կը ներկայացուին հարցերը, որոնք զանց կ'ընենք՝ կրկնութեան խոսափելու համար: Կարեւոր կը համարինք յիշել միայն թէ Ժողովին ներկայացուած է նաեւ 1686ի խորհրդատետրին պարունակած սխալները, այսինքն՝ 1. անապակի գինիով պատարագելը, 2. Հաւատամքի մէջ Ս. Հոգիի բխման համար չըսել եւ յՈրդւոյ բացատրութիւնը, 3. Սրբազործում մէն առաջ լռել յարարչագործ ձեռք, 4. Ս. Հոգիի կոչման աղօթքին մէջ չըսել Արասցես, 5. աղօթել սուրբերու, առաքեալներու, նախահայրերու... համար, 6. յիշել Կաթողիկոսին անունը՝ փոխանակ Պապին:

Ժողովը յետ լսելու հարցին փութինք՝ կ'որոշէ. «Թող գրուի Վեներտիկի Առաքելական Նուիրակին, որ հետամուտ ըլլայ Հոռմ զրկել գրաւուած 200 օրինակ խորհրդատետրները: Թող գրուի նաեւ Վեներտիկի Հաւատաքննիչին, որ յետ ախու հրաման չտայ տպագրելու իրեն անծանօթ լեզուներով գիրքեր, այլ զրկէ Հոռմ՝ ատանալու համար հաւանութիւն»¹⁷:

Առնուած որոշումին համաձայն կը գրուին նամակները, հաւանաբար նաեւ Վեներտիկի Յովհաննէս Պատրիարքին, որ 15 Սեպտեմբեր 1691 թուականով կը պատասխանէ, գրելով երկու նամակ. առաջինը ուղղուած ՀՍ.ի Նախագահ Կարդ. Ալթիէրիի՝ քսելով. «Քաղաքի ծերակոյտը հրահանգ տուաւ որ ինծի փոխանցուին հայերէն լեզուով խորհրդատետրները, որոնք մօտն էին հայ վարճառականի մը, թղթակից Տէր Թադէոս հայ հերձուածող քահանայի. կը յուսամ փութով հասցնել ձեզի՝ ինչպէս փափագ յայտնած էիք Ձեր 3 Սեպտ. թուակիր նամակով»¹⁸: Երկրորդ նամակը ուղղուած է ՀՍ.ի Կարդի-նալներուն, հետեւեալ պարունակութեամբ. «Ձեր փափաքին համաձայն ահա կը ծանուցանեմ Ձեզի, թէ երբ Հայերը հոս Վեներտիկի մէջ եկեղեցւոյ բացում ըրին, զրկեցի իմ Աթոռակալս՝ օրհնելու համար. բայց նախ իրենցմէ խոստում առի թէ պիտի գործածեն սրբագրուած խորհրդատետրը. ու յանձնեցի Տէր Յովհաննէսի որ հովէ

բերով. «Timoteo Carnuch Arcivescovo di Mardin». Իսկ բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «Տիմոթէոս... աղքատութեան մէջ ինկած ըլլալով՝ կը դիմէ ձեր բարեացակամութեան: Սա ունեցած է քահանայ եղբայր մը, Տէր Լեւոն, որ Արեւելքի մէջ պատարագի պահում՝ հերձուածողներ մեղրացուցած են քահանայական զեեստէն ու յանձնած փաշային, իբր հաւատքի դէմ գործող մը: Տէր Լեւոն անթարկուած է ծծի եւ պահանջած հարկեր տուող, եւ ապա արքայրդ: Այս բոլորը կը տեսնուի աղերսագրին ընկերացող նամակներէն: Տիմոթէոս Արքեպս. չկարենալով օգնել իր եղբոր՝ կը դիմէ ձեր բարեացակամութեան, որ զինք կարենաք արքայրդն աղատել» (SC Armeni, vol. 1, f. 95):

17. Acta, vol. 61, fol. 43, n. 32.

18. SC Armeni, vol. 4, fol. 153.

անոնց վրայ, որպէսդի չչեղին: Յաւով իմացայ Զեբ նամակէն, ինչպէս նաեւ Տէր Յովհաննէսէ, թէ Հայերը ինկած են սխալներու մէջ. ցաւեցայ թէ ինչո՞ւ Տէր Յովհաննէս կանխապէս չէր իմացուցած ինծի: Այժմ միացած Առաքելական Նուիրակին՝ ձեռք պիտի առնենք հարկաւոր միջոցները»¹⁹:

Հռոմէն դիտողութիւն կ'երթայ նաեւ Վենետիկի դարձնելին, Giovanni-Tommaso Rovettaի, որ 15 Սեպտ.ին կ'ընդունի սխալած ըլլալը՝ գրելով ՀՍ.ի Նախագահին. «Եւ խաղաւցայ Մէլտինի հայ եպիսկոպոսէն, զիմք վաթողիկէ համարելով, քանի Պատուայի մէջ կը բնակէր Կարդ. Բարբարիկոյի պարատը. ան ստորադրելով՝ Երդում ըրաւ թէ այս դիրքերուն մէջ ոչինչ կայ հակառակ կաթողիկէ հաւատքին, եւ ես հաւատացի իրեն»²⁰:

Ու վերջապէս այս հարցը կը փակուի Վենետիկի Առաքելական Նուիրակի 6 Հոկտ. 1691 թուակիր նամակով, ուղղուած ՀՍ.ի Քարտուղարին. «Քաղաքիս իշխանութենէն ստացայ հայրական խորհրդարտեմները. երբ նշանակելու ըլլաք թէ ինչ ճամբով պէտք է հասցընեմ ձեզի՝ պիտի գործադրեմ»²¹: Նոյն Նուիրակը 1 Դեկտ. 1691ին կը գրէ ՀՍ.ի Քարտուղարին, իմացնելով թէ Տէր Յովհաննէս Հովով, քանի մը օր առաջ, յետ փոքրիկ հիւանդութեան մը՝ վախճանած է, եւ «հայ եկեղեցին թողուց իր ծանօթ սխալներուն մէջ, որոնք շատ դժուարութեամբ կարելի պիտի ըլլայ արմատախիլ քնել, հակառակ Պատրիարքին ջանքերուն եւ իմ տկար ճիւղերուն»²²:

Այսպէս կը փակուի նաեւ այս էջը: Անտարակոյտ Տէր Թադէոսի դիտաւորութիւնը չէր բացայայտ կերպով հակառակիլ Հռոմի փկեղեցւոյ օրէնքներուն եւ վճիռներուն. բայց այնու որ նուիրուած էր տպագրական գործին, մարդկային հնարամտութիւնը ձեռք առած կը գործէր, թէ՛ իր անձնական շահին համար եւ թէ աւելի ի նպաստ հայ Եկեղեցւոյ իր ծառայութիւնը մատուցանելու համար, տալով անոր իր կարելին, այն է ձաշոցն ու խորհրդարտեմը, առանց ստորակէտ մը ուղեկցելու չեղիլ իր Հայերու աւանդութենէն: Արդարեւ չքեղ է ու ամենապեղեցիկ 1686ի տպագրուած ձաշոցը, որ դարեր ամբողջ, մինչեւ մեր օրերը եւ այսօր իսկ, կը գործածուի հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Իր այս գործին համար միայն կ'արժէ դասաւորել իր անունը հայ տպագրութեան անմահներու շարքին, որոնք բոլորն ալ, ԺԷ. դարուն, զիտցան պայքարիլ ի նպաստ հայ Եկեղեցւոյ շահերուն:

19. SC Armeni, vol. 4, fol. 152.

20. SC Armeni, vol. 4, fol. 154.

21. SC Armeni vol. 4, fol. 176.

22. SOCG vol. 512, fol. 209.

ԹՈՄԱՍ ԵՊՍ. ՎԱՆԱՆՂԵՑԻ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Վանանդեցիներու հրատարակչական գործունեութեան մասին վանապահան անդամները գրուած է, որոնց լրումը աւ համադրութիւնը եղաւ Մեսրոպ Վրդ. Գրիգորեանի 1969ին հրատարակած աշխատութիւնը¹, ուր հոգեչնորհ հեղինակը յայտնաբերած է նոր աւարժաբարդ փաստաթուղթեր, յատկապէս Թոմաս Եպս. Վանանդեցիի կենսաքին աւ գործունեութեան նկատմամբ: Ներկայ մեր գրութեամբ կ'ուղենք տալ անդրադոյն ծանօթութիւններ, ապազայ բանասէրներու հայթայթելով նիւթեր, որոնց համադրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ ամբողջական կերպով դժեւ այս վաստակաւոր մշակին դիմադիմը:

Գանձասարէն դէպի Եւրոպա

Թոմաս Արքեպս. Նուրիճանեան, վանահայր Վանանդի Ս. Խաչմենաստանին, երկու անգամ ճամբորդած է դէպի Արեւմուտք. առաջինը՝ համեմատաբար համառօտ (1670-1673), իսկ երկրորդ անգամ՝ այլեւս չէ դարձած հայրենիք ու վախճանած է Արեւմուտքի մէջ (1678-1708):

Թոմաս Եպս. երկրորդ անգամ հայրենիքէն ճամբայ ելած է 1678ի Մայիսին, քանի այդ Թուականը կը կրէ իրեն տրուած Յանձնարարական գիրը, ստորագրուած Գանձասարի Երեմիա Կաթողիկոսէն եւ տասնեակ մը եպիսկոպոսներէ: Գիրը ուղղուած է «Սրբոց եւ աստուածաթխում(ք) Ժողովոյն, ուր ան ամուլը հաւատոյ սրբոյ Պետրոսի եւ Պօղոսի մեծահռչակ մայրաքաղաքին Հոռոմայ ամենավայելուչ կըրթարանն Պրօպականդա Ֆիդէ», խնդրելով որ սիրով ընդունին Թոմաս Եպս.ը, եւ «բարեալ գլխիչտ եւ զնեղութիւն դուրա, որքան է հնար աւ կար», քանի նախորդ անգամ աւս ընդունած ան զինքը, «զի բացի դալստեմէ յայտմանէ՝ միւսանգամ Երեւի ելանել սորին առ վհասդ»: Ինչպէս կը տեսնուի, Յանձնարարականին մէջ ոչ մէկ գործնական շարժառիթի արկնարկ կը դառննք, ո'չ տպագրութեան դիւրութիւն ընծալելու Թոմասի աւ ոչ նիւթական նպատի, այլ՝ «այցելու լինել դմին, որպէս ըմպուն աւ պատշաճ Երեւի նախախնամող բարուց ձերոց»²:

1. Գրիգորեան Վրդ. ՄԵՍՐՈՊ, Նոր Յիւրեք եւ դիտողութիւններ հրատարակիչ վանապետին մասին, Վիեննա, 1969, Ազգ. Մատնք. ՄԱ:

2. SO Armeni, vol. 3 fol. 48+43: Նորին լատիներէն թարգմանութիւնը՝ տե'ս անդ, fol. 45-46: Յանձնարարականին ստորագրած են՝ 1. ա. Կնիք մեծ. «Յի-

Տարի մը յետոյ, 30 Մարտի 1679ին, Թիֆլիսի ուղղափառ աղգարաններ նամակ մը կ'ուղղեն Հռոմի Եկեղեցիին, պատմելով իրենց տառապանքը, ու փը խնդրեն որ իրենց ուղղուի «յորդորական եւ յանձնարարական Թուղթ մի՝ առ Գիօրգի խանն, զի եւ նա սիրող է եւ բարեկամ ուղղափառաց յամենայն սրտէ իւրմէ»։ Նամակը գրողներն են՝ «Շահվէրտի անուն մեծաղբի եւ իշխանադուն, որ է նախարար եւ յառաջարկմ մեծի իշխողի դաւառաց բաղմաց Գիօրգի խանին, եւ ընդ նմա էստատէ ուն, որ է քաջ Թար(քմա)նիչ ի դրանն Նունայ իշխանին, եւ ապա Պապալան մեծ երեսելի աղբի, եւ ապա Զալի, որ նա եւս է այր իմաստուն, որ սնեալ է փ մէջ պատրոց, եւ այլ յոգունը, ընդ այր եւ ընդ իմն ինալը ոգիը վաթառն»։ Նամակաղբիւր ենթագրելով որ տարի մը առաջ իրենց մօտէն մեկնող Թոմաս Եպս. ցարդ հասած ըլլայ Հռոմ՝ կը գրէ. «... զԹօմա (եպ) իսկոպոսդ, որ եկն ի համբոյր գարշապարաց... մերժեցին բազմադիմի ծաղանօք, լցին եւ վարեցին յեկեղեցւոյ, զի եւ դա մերժ երկրի մերոյ, եւ միխթարիչ յորդորող ուղղափառաց ի մանկութենէ իւրմէ, եւ մեք եւս ունիմք ի դամնէ բազմա միխթարութիւն»³... օգտակարութիւն. վասն որոյ խնդրեմք հարազատական տիրով լսել եւ առնել զիդ՝ եւ զփախաք դորին եւ լսուլ զհայցուածս դորա»⁴։

սուսի Գրիստոսի Երեմիա Կոթողիկոս Աղուանից եւ Պատրիարք Գանձասարի. եւ այս հաստատեցաւ իմով ձեռամբ եւ երկոտասան նախակոպոսունք նոցին կընթովք բանս այս վերայտիւն հանդիսիւ եւ ի դրանէ սրբոյն Գանձասարայ»։ Բ. Կնիք փոքր «Եւս Երեմիա նուաստ ծառայ Գրիստոսի. եւ շնորհօք նորին Կոթուղիկոս տանս Աղուանից»։ 2. «Նուաստ Գրիստոսի վլասս վրդ. Առաջնորդ Շամարու եւ Շրվանայ Եպս. ի Տէրինդադ»։ 3. «Նուաստ Սարգիս Եպս. Սինիս Ամարասայ»։ 4. «Մելքիսեթ նուաստ ծառայ Յիսուսի Մեծարանից»։ 5. «Եպիսկոպոս Մելքում ծառայ Գրիստոսի Ամենափրկչի վանից»։ 6. «Մանուէլ Գաիւ վանից Եպս. Արիւնուաստու» (լատ. թրդ. «Epis. Chedici»)։ 7. «Եւ Գրիգոր վրդ. եւ Եպս.»։ 8. «Նուաստ Յիսուսի սին Ագաթիա վրդ. ի Տանս Մեծդունեաց»։ 9. «Եւ Մարտիրոս Եպս. ի Տանս Աղուանից»։ 10. «Նուաստ Աղաթիա ի Տանս Խաթայի»։

3. Հայերէն ընաղբիւր մաշած ըլլալով՝ դժուարընթեռնելի է այս հատուածը։ Տէր Բարսեղ յոն օրերուն Թարգմանած է լատիներէնի, ուսկից կը քաղենք մեզ հետաքրքրող հատուածը. «hunc Episcopum Thomam, qui nunc venit ad osculandum pedes vestros, expulerunt ab ecclesia (...), eo quod iste esset consolator et exhortator noster, et omnium catholicorum, qui in his partibus reperiuntur, qui a sua iuventute instructus in fide catholica et doctus in veritate fuit, et cum sit noster vicinus, nos semper consolabatur et multas nobis utilitates et aedificationes dedit» (SO Armeni, vol. 3, fol. 44)։

4. SO Armeni, vol. 3, fol. 47։ Հայերէն ընաղբիւրն ստորագրած են Հինգ Հոգի. երեք աղգայիններ (Բաղդասար, Էստատէս եւ Պապաջան), լատինածէս հայ մը՝ լատիններէնով (Zali Xnebeg) եւ վրացերէնով։ Նամակին լատիններէն Թարգմանաւորութեան տակ, կատարուած Տէր Բարսեղի ձեռքով, վրացերէնը Թարգման-

Վիեննայի մէջ

Այնպէս կը թուի որ 1681ին թոմաս Եպս. կը դառնուի Վիեննա, ուր էր նաեւ Պետրոս Պետիկ, որ 15 Յունիս 1681ին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին. «Այժմ Հռոմ կու գայ Պարսկական հողերու վրայ դառնուող Գողթան գաւառի Ս. Պաշ վանքի եպիսկոպոսը (չի տար թոմասի աւանդը), որ եռանդուն հոգի մըն է. կու գայ հաստատել ընցուն. յուսամ դուք եւս օգնէք իրեն ու (հայրենիք) դառնայ միակերպութեամբ՝ ի շահ մեր կրօնքին, որովհետեւ հոն հունձքը առատ է...»: Ապա կ'իմացնէ Յակոբ Դ. Կաթողիկոսի մահը, եւ թէ անոր յաջորդած է Ս. Թադէի Առաջնորդ Սահակ Արդար, ապա կ'աւելցնէ. «արդ կը յուսամ որ Ս. Աթոռը Հռոմ անկող այս եպիսկոպոսին հետ այնպէս պիտի վարուի՝ որ կամաց կամաց (հայ) ազգը միանայ (Հռոմի), որու նա ալ պիտի նպաստեմ անկար ուժերովս այս արքանիքէն»⁵:

Վենետիկի մէջ

1681ի Յունիս-Յուլիս ամիսներուն թոմաս Եպս. Վիեննայէն մեկնելով կ'ուղղուի Վենետիկ, ուր կը մնայ երկու ամիս, ու քաղաքէն մեկնելէ առաջ Andrea Borghi անունով անձէ մը կ'առնէ Յանձնարարական ուղղութեամբ ՀՍ.ի Քարտուղարին: Յանձնարարականին թըրարական է 11 Սեպտ. 1681, իսկ պարտականութիւնը կ'ըսէ. «Յովհաննէս Յակոբ (Հորով) որ հոս միսիոնար է Հայոց, վերտէ թէ քաղաքս երկու ամիսէ ի վեր ժամանած է թոմաս Եպս. Վանանդէն: Որքան ատեն որ քաղաքս մնաց՝ ցոյց տուաւ լլիւլ ջերմեռանդ կաթողիկէ: Արեւելքի մէջ, յատկապէս Վրաստանի մէջ՝ հերետիկոսներէ կրած է, ու հոս Վենետիկի մէջ ալ հալածուեցաւ, որովհետեւ Ս. Պաշ եկեղեցւոյ մէջ պատարագեց կաթողիկէ կերպով (սրբազրութեանց համաձայն): Կ'ուրէ Հռոմ մեկնելի իր երկու զարմիկներով, ու ինծմէ ինդրեց այս յանձնարարականը»⁶:

Հռոմի մէջ

1681 Սեպտեմբեր ամսուն թոմաս Հռոմ հասնելով, գրաւոր արդրագիր ներկայացուցած լլիւլու է ՀՍ.ի Ժողովին: Արդրագիրը չէ պահուած համապատասխան հատորին մէջ, սակայն զեկուցուած

ուած է. «Ego Jacobus sacerdos ex Polonia». Իսկ լատիներէն ստորագրութիւնը վերածած է «Ego Sciah Verdi nobilis»:

5. SO Armeni, vol. 3, fol. 299.

6. SOCG, vol. 498, fol. 117.

է 30 Սեպտ. 1681ի նիստին⁷, որու արձանագրութենէն կ'իմանանք անոր պարունակութիւնը: Նորն նիստին նախ կարդացուած են զանազան Յանձնարարական նամակները՝ ի նպաստ թոմաս Եպս.ի. այսպէս՝ Գաճասարի Կաթողիկոսին եւ իր եպիսկոպոսներուն, Վրաստանի Վեղարաւորներուն, Պոլսոյ լատին Պատրիարքական փոխանորդին, եւ ապա թոմաս Եպս.ի փնդրագիրը, ուր փափաք էր յայտնէ նորոգելու կաթողիկէ դաւանանքը, պարզասրէս խղճի հանդատութեան համար, քանի եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Երեմիա Կաթողիկոսէ, որ փաթողիկէ ըլլալով հանդերձ՝ բացայայտ կերպով չէ կատարած հաւատոյ դաւանութիւն: Երկրորդ արեւրագիրով մը թոմաս Եպս. կը խնդրէ որ իր երկու դարմիկները, Միքայէլ՝ 12 տարեկան, Ղուկաս՝ 16 տարեկան, կարենան իրենց ուսումները կատարել Ուրբանեան վարժարան: Այս երկրորդ արեւրագրին օրինակը պահուած է⁸: Ժողովին որոշումը կ'ըլլայ հարցը փոխանցել հաւատաքննութեան Ժողովին, իսկ Միքայէլ եւ Ղուկաս կ'ընդունուին Ուրբանեան վարժարան:

17 Փետր. 1682ի ՀՍ.ի Ժողովի նիստին կը զեկուցուի թոմաս Եպս.ի արեւրագիրը⁹, ուր կը խնդրէ Աւագ Հինդաբեթի օրուան ոտընլուսյի պապական արարողութեան ընթացքին՝ ըլլալ 12 առաքեալներէն մէկը: Ժողովը կ'ընդունի թոմաս Եպս.ի խնդրանքը¹⁰:

1682ի Զատիկը Հռոմի մէջ տօնելէ յետոյ, թոմաս Եպս. կը պատրաստուի դառնալ հայրենիք, ու այդ ուղղութեամբ կը սկսի հաւաքել վկայականներ ու Յանձնարարական նամակներ. բայց պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ թոմաս չէ դարձած հայրենիք:

16 Մարտ 1682ի ՀՍ.ի Ժողովի նիստին կը զեկուցուի թոմաս Եպս.ի արեւրագիրը՝ որ կ'ըսէ. «Թոմաս Եսայ. Ս. Խաչի, որ ի Պարսկաստան, խոնարհաբար կը ներկայացնէ թէ հայ Ժողովուրդը խաղաղ կերպով կ'ստպէր այդ թեմին մէջ, որ կը բովանդակէ Ալաճիլա (Asa-gira) կոչուած դաւառը, մինչեւ որ թուրքները գրաւեցին ևս փորձանցին: Ներկայիս Պարսից շահը վերադարձելով զայն՝ Կաթողիկոսը ստորագրեալիս չնորհեց անոր փառաբանութիւնը: Արդ, կը խնդրեմ Զեղմէ, որ հաճիք շնորհել նամակ եւ նորին Սրբութեան կողմէ նուէրներ՝ Պարսից շահին համար, որպէսզի դարձեալ շնորհուի ինծի նոյն թեմը, որ դրաւուած է հերձուածող եպիսկոպոսէ մը՝ կոչուած Աղուլիսի. եւ ես կը յուսամ բոլորը կաթողիկէ դարձնել»¹¹: Ժողովը այս առաջարկին պատասխանած է. «Քարտուղարը թող խօսի նորին Սրբու-

7. Acta, vol. 51, fol. 309, n. 4.

8. SOCG, vol. 498, fol. 116.

9. SOCG, vol. 483, fol. 319.

10. Acta, vol. 52, fol. 44, n. 7.

11. SOCG, vol. 483, fol. 372.

եկեղեցիի եւ պատարագի սպասաւորի չգոյութեան պատճառով: Իր այս նամակին ստորագրած են, իբր վկայ եւ կողմնակից, նաեւ Յիսուսեան եկեղեցականներ¹⁸: Նամակը կը ղեկուցուի ՀՍ-ի 20 Յունիս 1682ի նիստին, ուր կ'որոշուի դրեւ Նախորդի Կարդինալին, տեղեկութիւն պահանջելով Տէր Պետրոսի ձեռնադրութեան պարագաներու մասին, եւ թէ որմէ կատարուած է քահանայական ձեռնադրութիւնը¹⁹: Նախորդի Կարդինալը Կարաչչիոյ, 8 Օգոստոսին կը պատասխանէ թէ իր հաւանութեամբ Թոմաս Եպս. Վանանդեցի կատարած է ձեռնադրութիւնը²⁰: Նոյն այս լուրը կը ղեկուցուի ՀՍ-ի 18 Օգոստ. 1682ի նիստին²¹:

Թոմաս Եպս. Նախորդի մէջ Սարկաւադ ձեռնադրած է Յովհաննէս Ծալի, որ 1685ին Հռոմի մէջ խնդրանք կը ներկայացնէ ընդունելու քահանայական ձեռնադրութիւն՝ Ազարիա (Ղաթիպ) Սիսի Կաթողիկոսէն, որ Հռոմ կը գտնուէր: Խնդրագիրը կ'ըսէ. «Յովհաննէս Ծալի, վրացի՝ հայ, սարկաւադութեան ձեռնադրութիւնը ստացած ըլլալով Նախորդի Թագաւորութեան մէջ, Թոմաս Ս. Խաչի հայ եպիսկոպոսէն, կը խնդրէ քահանայ ձեռնադրուիլ Ազարիա Սիսի Կաթողիկոսէն, որ Հռոմ կը գտնուի, որովհետեւ իր երկրին մէջ չի կրնար գտնել կաթողիկէ եպիսկոպոս»²²: Այս խնդրագիրը կը ներկայացուի ՀՍ-ի 12 Մարտ 1685ի նիստին, ու կը տրուի հրամանը²³:

Մարտիկոյ մէջ

1682ի վերջաւորութեան Թոմաս Եպս. Մարտիկոս է, ուր կը դադարեցնէր Տէր Թոմաս Հայրապետ, եւ օրը օրին լուրերը կը հաղորդէր Հռոմ իր մեծաւորներուն: Չէ պահուած Տէր Թոմասի նամակին ընտանիքը, ինչ որ ղեկուցուած է ՀՍ-ի 26 Յունուար 1683ի նիստին, որու արձանագրութեան մէջ կը կարդանք. «Թոմաս հայ եպիսկոպոսը Մարտիկոս է, ուղղուած դէպի Սպանիա, յորդորելով Հայերը որ իրաւորոծեն (եկեղեցական) միութիւնը: Թոմաս Հայրապետ կ'անելցնէ թէ նման անցորդներու պէտք չ'է թոյլ տալ որ կարենայ ձայնաւոր պատարագ մատուցանել, այլ դոհանալ միայն թիւ պատարագով»²⁴:

Թոմաս Հայրապետ 3 Ապրիլ 1685ին կու տայ նոր տեղեկութիւններ ՀՍ-ի Քարտուղարին, նկատմամբ Թոմաս Եպս.ի ծրարելիքներուն.

18. SOCG, vol. 484, fol. 368.

19. Acta, vol. 52, fol. 169, n. 5.

20. SOCG, vol. 485, fol. 152-154.

21. Acta, vol. 52, fol. 215-217, n. 37.

22. SOCG, vol. 492, fol. 139.

23. Acta, vol. 55, fol. 28, n. 10.

24. Acta, vol. 53, fol. 15-18, n. 17.

ցեարին գրեցի Ձեր Վսեմութեան Թոմաս Եպս. Վանանդեցիի մասին, որ իր զարմիկը Մարսիլիայէն Ամսդերտամ դրկեց, որպէսզի հոն հայկական տպարան հաստատէ. որովհետեւ այս զարմիկը (իմա՝ Մատթէոս) գիտէ գիրեր շինելու արուեստը (scit artem ponendi characteres): (Թոմաս Եպս.) Կ'ուզէր Մարսիլիոյ մէջ հաստատել իր տպարանը, բայց իմ պատճառաւս չյաջողեցաւ, ևս չարութեամբ (malitiose) մտածեց նոր գիրեր շինել տալ ևս տպել Ամսդերտամի մէջ: Ան Սպանիա դնաց՝ տպարանի շինութեան համար ողորմութիւն հաւաքելու, ևս դեռ հոն կը գտնուի հանդանակութեան համար: Եթէ հաճոյ է Ս. Ժողովիդ՝ զինք Սպանիայէն կանչեցէք, և կամ բռնի զօրութեամբ դրանցէք տպարանը»²⁶: Հոկտեմբերին գրուած նամակը պեկտցուած է ՀՍ .ի 13 Նոյեմբեր 1685ի նիստին, ևս ոչինչ որոշուած է այս նիւթին մասին, այլ ծանրացած ևն նամակին շօշափած ուրիշ նիւթերու վրայ, այն է՝ Ամսդերտամ տպագրուած Ժամագիրքին մասին²⁷:

Սպանիոյ մէջ

Կրնայ անհաւատալի թուիլ, սակայն փաստաթուղթերը ցոյց կու տան թէ Թոմաս Եպս. Վանանդեցի չուրջ տասը տարի ևս աւելի (1683-1693) մնացած է Սպանիա: Առաջին անգամ ձայնը կը լսենք Սիվիլիայէն, 10 Մարտ 1688 թուակիր հայերէն նամակով, ուղղուած «Սեւեօրէ»ի, այն է՝ Signore, հաւանաբար ՀՍ .ի Քարտուղարին, որու կը ներկայացնէ իր հիւանդագին վիճակը, խնդրելով որ Հռոմէն իրեն օգնութեան հասնին իր երկու զարմիկները, Ղուկաս ու Միքայէլ: Նամակին բնագիրը հետեւեալն է.

«Սէվիլլա, 10 Մարտի 1688

Սերնօրէ

Մատուցանեմ աղերս դուզմաքայ վասն ցաւից եւ վշտակիր կեանք իմոց, զի յանցանիւն իմ ի կողմանս յայտոսիկ, մեղութիւնք եւ վիշտք անթիւ պատեցին զիս, մինչ զի ոչ երբեք կարացի տեսանել զարեւ եւ գուրախութիւն, այլ համապագօր հիւանդութիւնք եւ հեծութիւնք, գովով անոք եւ անմխիթար, անօգնական եւ անայցելու, անկեալ յանկիւնս օսալիտալաց, աստ եւ անդ, անլեզու եւ անխօս կիսամահ, որպէս այն այր որ իջանէր յերուսաղէմէ յերիֆով, եւ որ-

26. SOCG, vol. 494, fol. 196.

27. Acta, vol. 55, fol. 198, n. 9.

պէս նա եգիտ բժշկութիւնն ի ճանապարհորդութեան սամարացոյն, այսպէս եւ ամենաբշուառս փարիս գտիւմ մեծութեան Ձերոյ, գրաւ ի վերայ մեր եւ տալ մեզ բժշկութիւն, զորաւոր ձեռք Ձերովք, եւ արձակել փութապէս զծառայս Ձեր, զորդեակս իմ գլուխս եւ զՄի-
 ֆայէլ, զի ձայն դոցա եւ ձեռն դոցա՝ է բժշկութիւն ամենայն ցաւոց եւ վիրաց իմոց, որպէս ի հնումն ձայն Յովսեփայ զորացոյց զմահա-
 պետն Յակոբ: Ո՛վ տեսարք իմ եւ վեհք, եթէ դոքա ոչ էին ընտանիք իմ եւ որդիք, այլ ա՛յլք ունեմք, հեռաբնակ յերկրէ, արժանի էր յգել առ իս, վասն անտանելի վշտաց իմոց: Իսկ որովհետեւ դոքա եմ նե-
 ցուկ սրտի իմոյ, մի՛ հեղգայք փոյթ ընդ փոյթ առաքել առ իս, սի-
 րոյ եւ օրհնութեան եւ զորաւոր քղթովք Ձերովք, զի ես մեղաւորս եւ դոքա՝ որդիք եմք աւրբ եկեղեցւոյն Պետրոսի եւ հնազանդ յա-
 ջորդաց նորա, եւ մեծութիւն Ձեր մի՛ համարեսցի զմեզ խորթս, այլ իրբեւ զհարազատ որդի եկեղեցւոյ սրբոյ, քեպէտեւ եմք մեղաւոր եւ աղքատ, եւ մեծութիւն Ձեր պարտի սիրով եւ ողջնունիւ համարու-
 րել զմեզ, որպէս հայրն գրած զանառակ որդին, քանզի նարդեանս մեծութիւն եւ շքեղութիւն Ձեր՝ ունիք զմեմանութիւն եւ գտիպ հօրն գրածի, գովով հայր եւ այցելու հաւարակաց:

նուաստ Թովաս

պաշտօնեայ մեծի Ժողովոյն»²⁸:

Թոմաս Եպս. ի այս նամակը, խոսելով թարգմանութեամբ²⁹, ինչպէս նաեւ սպաներէն Յանձնարարական եւ գովասանական նամակ մը, ի նպաստ Թոմաս Եպս. ի, 10 Մարտ 1688 թուակիր, որու ստորագրած են անընթեռնելի դիրով սպանացի կանոնիկոս մը եւ «Թոմաս արհի եպիսկոպոս սուրբ Սաշի»³⁰, կը զեկուցուին ՀՍ. ի 5 Յունիս 1688 ի նիստին, որու արձանագրութեան մէջ կ'ըսուի թէ այս նամակները Հռոմ բերած է Թոմաս Եպս. ի եղբայրը՝ Տէր Յակոբ, իմացնելով իր եղբոր հիւանդանոց գտնուիլը³¹: Ժողովին արդիւնքը կ'ըլլայ «Կարդացուեցան», այսինքն դրական ոչինչ կ'որոշուի:

Անտարակոյս Միքայէլ եւ Դուկաս ալ ընդունած պիտի ըլլան նամակ իրենց հօրեղբայրէն, Թոմաս Եպս. ի, որ իրենց կը սպասէր հիւանդազին, եւ որով աղերսաւոր կը ներկայացնեն ՀՍ. ի Ժողովին՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Դուկաս եւ Միքայէլ, աշակերտներ Ուրբանեան վարժարանի, եղբորորդիներ Թոմաս Եպս. վանանդեցիի, որ կը գտնուի Սիվիլիա, հիւանդազին: Աւարտած են իմաստասիրու-

28. SOCG, vol. 502, fol. 155.

29. SOCG, vol. 502, fol. 157.

30. SOCG, vol. 502, fol. 159.

Թիւն եւ աստուածաբանութեան առաջին տարին, ու կը խնդրեն երթալ իրենց հօրեղբոր մօտ, որպէսզի միասին դառնան Հայրենիք, ուր կը մտածեն աշխատիլ՝ իրենց տուած երդումին համաձայն: Առ այս կը խնդրեն ճանապարհի ծախս, զգեստներ, քերականական իրեր եւ զիրքեր»³²: Ընթերցողին ուշադրութիւնը պիտի գրաւէ անշուշտ արեւրասդրին մէջ գործածուած բանաձեւերը, կարեւորալ ՀՍ.ի ժողովէն հրաման ձեռք բերելու համար, այն է՝ «դառնալ Հայրենիք, ուր կը մտածեն աշխատիլ իրենց տուած երդումին համաձայն», այն է ի նպաստ կաթողիկէ եկեղեցւոյ: Նոյն լեզուն գործածած էր նաեւ Թոմաս Եպս.: Դուկասի եւ Միքայէլի արեւրասդր կը զեկուցուի ՀՍ.ի 5 Հոկտ. 1688ի նիստին, եւ կ'որոշուի որ մեկնին անոնք Սպանիա, իրենց հօրեղբոր մօտ»³³:

ՀՍ.ի դիւանի տուեալներուն համաձայն, Միքայէլ Նուրիճան ծնած է Վանանդ, որդին է Արիստակէսի եւ Սարայի, Ուրբանեան վարժարան ընդունուած է 4 Հոկտ. 1681ին, 12 տարեկանին. իր երդումը կատարած է 27 Սեպտ. 1684ին: Դուկաս Նուրիճան ծնած է Վանանդ, որդին է Գէորգի եւ Բարիի, Ուրբանեան վարժարան մը տած է 4 Հոկտ. 1681ին, 17 տարեկանին. իր երդումը կատարած է 11 Սեպտ. 1682ին: Երկուքը միասին ելած են վարժարանէն՝ 18 Հոկտեմբեր 1688ին եւ մեկնած Սպանիա»³⁴:

Տարի մը յետոյ Թոմաս Եպս.ի ձայնը կը լսենք Կրանատային, 19 Ապրիլ 1689 Թուակիր նամակով, ուղղուած ՀՍ.ի Նախագահին: Զունինք նամակին հայերէն բնագիրը, այլ լոկ իտալերէն Թարգմանութիւնը: Քաղաքավարութեան համար գրուած նամակ մըն է, լի երախտագիտական զգացումներով, ցոյց տալու իր հաւատարմութիւնը հանդէպ եկեղեցւոյ, խնդրելով որ Միջրանաւորը անպակաս ընէ իր հովանին՝ յատկապէս այդ դժուարին օրերուն: Նամակին ըստորագրութիւնը Թարգմանուած է հետեւեալ կերպով. «Thomaso Nurigian, Armeno, vescovo di S. Croce dell'Armenia Maggiore»³⁵:

Սպանիայէն վերջին փաստաթուղթը Թոմաս Եպս.ի մասին՝ կը կրէ 26 Յունիս 1693 Թուականը, գրուած Կոմպոստէլլայի Անտոն Արքեպիսկոպոսէն, ուղղուած Պապին: Նամակը գրուած է իտալերէն, որոշ ամբողջական Թարգմանութիւնը կու տանք՝ պատմութեան օղակը ամբողջացնելու համար:

31. Acta, vol. 58, fol. 123, n. 18.

32. SOCG, vol. 502, fol. 354.

33. Acta, vol. 58, fol. 146, n. 23.

34. Այս ծանօթութիւնները քաղած եմ լուսահոգի Գերպ. Կարապետ Եպս. Ամատունիի հաւաքածոյէն:

35. SO Armeni, vol. 4, fol. 39.

«Կոմպոստիլլա, 26 Յունիս 1693

Սրբազան Հայր

Երկար առեմնէ հոս է թոմաս, որ կ'ըսէ թէ եպիսկոպոսն է Հայոց Ս. Խաչ վանքին. դրամ կը հաւաքէ եկեղեցի շինելու եւ ազատելու համար գերութեան իր եղբայրը՝ որ Պարսից շահին հրամանով բանտուած է: Ես գուրէ շարժած հրաման տուի, որ գտնէ իմ գաւառիս մէջ դրամ հաւաքէ, բայց ինծի ցոյց չտուաւ: Ձեր հրամանագիրը, եւ ես հրաման չտուի որ հայերէն լեզուով պատարագէ, ու ճիշտ ասոր համար ժողովուրդը դէմս ելաւ, որովհետեւ անոնք կը սիրեն նորութիւնը: Ստիպուեցայ վանք մը բանտել զինքը, որովհետեւ կ'ըսէ թէ ինք հայ իշխանական սերունդէ է, առանց մտածելու որ եթէ եպիսկոպոս է՝ պէտք է երթայ իր հօտը հովուէ:

Այս կերպով գործեցի, որովհետեւ ուրիշ խաբեքանքն ալ նման կերպով գործած են, եւ ես չեմ կրնար երեւակայել որ եպիսկոպոս մը 10-12 տարի հեռու մնայ իր հօտէն: Կերպարանքէն դատելով 60 տարեկանը անց ծերունի մըն է:

Քովը ունի փորթուկալ մը, որ Փրանկիսկեան նորընծայ եղած է եւ իրեն թարգմանի պաշտօն կը կատարէ, որպէսզի շրջի թագաւորէ թագաւոր եւ դրամ հաւաքէ: Ուրիշ փորթուկալ մըն ալ ունի մօտը՝ որու համար կ'ըսէ թէ իր գարմիկն է:

Այս բոլորը գրեցի Սրբութեանդ, որպէսզի երբ իր մասին լուր մը հասնի Հոռմ՝ չըսուի թէ կանուխէն չգրեցի Ձեզի: Ինքը ծրագիր ունի քիչ առեմնէն անցնելու ուրիշ քաղաք՝ որ կը կոչուի Corugna.

Անտոն Արքեպս. Կոմպոստիլլայի»³⁶:

Նամակի վերջին նախադասութեան մէջ յիշուած քաղաքը Corugna, կը գտնուի Սպանիոյ Հիւսիս արեւմուտքը, Ատլանտեանի մօտին: Անկարելի է որ թոմաս Եպս. այդ քաղաքէն նաւով ճամբորդած ըլլայ դէպի Հիւսիս, միշտ ի խնդիր արծաթի, ի նպաստ հայկական տպարանին:

Գերմանիոյ, Աւստրիոյ մէջ

Արդարեւ այս անգամ ձայնը կու դալ Գերմանիայէն, Գոլոնիայի լատին Առաքելական Նուիրակէն, որ 26 Յունիս 1695ին կը գրէ ՀՍ-ի Ժողովին. «Ինծի կը գրեն Hildeshaimէն, թէ ամսոյս 13ին քաղաք հասած է Ժերոնի հայ մը, որ ինքն իրեն համար կ'ըսէ ըլլալ Արքեպիսկոպոս Գողթանի (Arciv. Colutanense), Աբբայ Անտոնեան Ս. Խաչ կոչուած վանքի մը ի Մեծ Հայս»: Եւ որովհետեւ Թոմաս Եպս. յայտնած է իր ծրագիրը անցնելու Գոլոնիա, Նուիրակը կը փութայ դիմել Հռոմ, իմանալու թէ ի՞նչ կերպով պէտք է վարուի նորեկին հետ, քանի «ան կը հաստատէ ինքն իրեն համար թէ կը պատկանի Հայաստանի հին Թագաւորական սերունդի մը, եւ կ'ուզէ որ իրեն ըսուի «Tomaso Vantapiet di Vanant»: Նոյն Նուիրակը կը շարունակէ տեղեկացնել թէ Թոմաս Եպս. իր ճամբորդութեան շարժառիթ կը բերէ Ամսդերտամի մէջ հայկական գիրեր թափել տալն ու սըրբազան մատենաներ տարելու ծրագիրը, յատկապէս Խորհրդատետր ու Ժամագիրքը. «Իր խօսակցութեան մէջ ամենեւին չակնարկելը ՀՍ-ի Ժողովը, ու հաստատելը թէ ուղղակի Հայաստանէն եկած է այս հերետիկոսական կեղծոնը, ուսկից կ'ուզէ հայրենիք դառնալ՝ առանց փափաք յայտնելու Ս. Աթոռին հնազանդութիւն մատուցանելու, ու ասոնցմէ աւելի՝ լատին ծէսով պատարագելը՝ իմ տարակոյսս կը շարժեն, եւ կ'ուզեմ գիտնալ քեզմէ թէ ի՞նչ ընելու եմ երբ Գոլոնիա հասնի»: Նուիրակին տարակոյսը դեռ աւելի կ'ամրապնդուի, քանի նոյն օրերուն իր քաղաքէն անցած են երկու յոյն կրօնաւորներ, Լոնտոնէն դէպի Վենետիկ ճամբուն վրայ, հոլանտական անցադրով, ու ճիշտ նոյն երկրէն ճամբայ ելած էր նաեւ Թոմաս Եպս.³⁷: Նամակը կը զեկուցուի ՀՍ-ի 30 Օգոստոս 1695ի նիստին, եւ կ'որոշուի գրել ուղղակի Ամսդերտամի Առաքելական Նուիրակին, իմանալու համար մանրամասնութիւններ Թոմաս Եպս-ի մասին³⁸: Յաջորդաբար կ'իմանանք որ նոյն Նուիրակը ոչ մէկ լուր հաղորդած է Ամսդերտամէն:

Մեր վերջին փաստաթուղթը կը կրէ 31 Օգոստ. 1697 թուականը, գրուած Վիեննայի Առաքելական Նուիրակէն, որ ՀՍ-ի Ժողովին կը վրկէ Թոմաս Եպս-ի լատիններէն մէկ անթուակիր աղբրագրիրը, հաւանաբար ուղղուած իրեն, ատորապէս «Thomas Gregorius Archiepiscopus S. Crocis Majoris Armeniae»: Աղբրագրին բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «Ասիայէն անցայ Եւրոպա, իմ երեք դարմիկներս հետս բերի Հռոմ, որպէսզի սորվին լատիններէն, խաղերէն,

37. SOCG, vol. 522, fol. 52-53.

38. Acta, vol. 65, fol. 192-193, n. 17.

Հոս և՛ արտաքին մեր աղբիւրները թոմաս Եսայա Վանանդեցիի մատին, և՛ այլեւս չենք գտներ արձագանդ ՀՍ և՛ դիւանին մէջ: Այսօր մեր բաւական է ամբողջացնելու համար թոմաս Եսայի կենսագրական գիծերը՝ որ հասած են մեզի զանազան ուրիշ աղբիւրներէ, ու այս բոլորէն հանելու նոյն անգրականութիւնը: Եղած ենք ժողովուրդ մը չարչարուած, ու չարչարանքը մեզի ընկերացած է դարերու ընթացքին: Գիրքն ու գրականութիւնը՝ որ մեր արիւնին մաս կը կազմէ, մեր հետ ենթարկուած է նոյն ճակատագրին: Մեր այս տողերը գրած պահուն՝ Մայր Հայրենիքի մէջ մեր արեւակիցները, ենթարկուած ահաւոր երկրաշարժին՝ կը քայեն լուռ իրենց Գողգոթան: Այս էջերուն մէջ մեր կատարած Վանանդեան կեանքի նկարագրութիւնը՝ թող մանրանկարը նկատուի հայու տառապանքին, որ չի՛ գիտեր ընկրկիլ, չի՛ գիտեր յուսալքուիլ, այլ հազար տառապանքներու մէջ կ'ապրի ապագայի յոյսով, աչքերը տեսնած գերագոյն գաղափարականին:

(Վերջ)

Հ. ՍԱՀԱԿ ձԵՄՃԵՄԵԱՆ

Résumé

ROME ET L'IMPRIMERIE ARMENIENNE

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

Par ce dernier article, l'auteur veut nous donner un aperçu complet des problèmes qui existèrent au XVIIe siècle entre Rome et les imprimeries arméniennes. Les sources proviennent toutes des archives de Propaganda et Fide.

En 1670 on trouve le prêtre T'adéos Hamazaspian à Livourne d'où il passe à Marseille avec Oskan Vard., pour se consacrer entièrement à l'impression de livres. On le trouve successivement à Constantinople en 1680 et en 1686 à Venise où il imprime le très beau lectionnaire en trois volumes. En la même année il réussit à imprimer secrètement le Missel Arménien sans les corrections imposées par Rome. Il l'avait fait afin de pouvoir vendre le Missel arménien en Orient. Ce n'est qu'en 1690/91 que Rome découvre le méfait et l'on est tout de suite à la recherche du coupable qui se trouvait déjà en Orient pour y vendre une partie de ses missels. 200 exemplaires étant restés à Venise, ils furent mis sous séquestre et envoyés à Rome. L'auteur nous fait découvrir la teneur de la correspondance bien abondante entre les autorités religieuses et civiles de Venise et Rome.

Une autre personnalité est l'évêque T'omas Vanantec'i. Son départ de l'Arménie a lieu en 1678. Durant son long voyage, il toucha une multitude de villes et il arriva enfin à Rome en 1681. Ce furent des honneurs qu'il y trouva; sans dévoiler ses propres projets futurs à propos d'imprimerie, il réussit à avoir de Rome toute sorte de lettres de recommandation, comme s'il allait retourner en sa propre patrie. En réalité il resta dix ans en Europe. D'abord Naples, ensuite c'est toute l'Espagne qu'il visite pour y réaliser la somme nécessaire pour aider son propre neveu Lucas Nouricanian Vanandec'i à imprimer des livres en arménien à Amsterdam.

En conclusion, l'auteur constate les liens très forts qui rattache le peuple arménien à son livre, moyen de diffusion de sa propre culture, ce qui au fil des siècles n'a jamais manqué. Comme l'histoire torturée du peuple arménien, son livre aussi en a subi les tristes conséquences